

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ (НА МАТЕРІАЛІ ІМПЕРАТИВНИХ МОВЛЕННЄВИХ ЖАНРІВ)

DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE IN GENERAL SECONDARY EDUCATION STUDENTS (BASED ON IMPERATIVE SPEECH GENRES)

Костів О.М.,

orcid.org/0000-0002-1878-2675

кандидат філологічних наук,

*доцент кафедри української мови імені професора Івана Ковалика
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Сколотдра-Шепітко О.Р.,

orcid.org/0009-0002-8274-8559

кандидат філологічних наук,

*доцент кафедри української мови імені професора Івана Ковалика
Львівського національного університету імені Івана Франка*

У сучасній системі середньої освіти спостерігається стратегічний перехід від знаннєцентричної до компетентнісної парадигми, що передбачає пріоритетність формування здатності учнів/учениць ефективно діяти в реальних життєвих ситуаціях. Дослідження зосереджено на вивченні специфічних комунікативних одиниць спонукального типу, які виступають фундаментальним інструментом для практичного застосування мови та інтеграції учнів/учениць у соціокультурний контекст. Актуальність теми зумовлена необхідністю модернізації мовної освіти шляхом посилення її прагматичного спрямування, де опанування формами взаємодії стає запорукою впевненого спілкування та соціальної адаптації особистості. У роботі проаналізовано центральні імперативні жанри, приділено увагу системі вправ у сучасних підручниках, що включає пропедевтичну роботу, аналіз готових текстів, моделювання ситуацій та творчу діяльність, спрямовану на продукування власних висловлювань. Дослідження демонструє, що вивчення цих комунікативних жанрів тісно інтегроване з граматичними темами, зокрема морфологією та синтаксисом, що дозволяє учням/ученицям засвоювати мовні норми безпосередньо в контексті їхнього практичного вжитку. Крім того, опрацювання зазначених одиниць сприяє розвитку емоційного інтелекту, навичок критичного мислення та інформаційно-цифрової грамотності, зокрема через створення правил безпечної поведінки у віртуальному просторі та протидію маніпуляціям. У підсумку встановлено, що такий підхід забезпечує формування цілісної комунікативної компетентності, необхідної для успішної самореалізації особистості в сучасному суспільстві, здатності адаптуватися до різних форматів спілкування та ефективно взаємодіяти з оточенням. Перспективи подальших розвідок вбачаються в аналізі інших типів мовленнєвих структур, презентованих у навчальних програмах.

Ключові слова: українська мова, методика навчання української мови, компетентнісний підхід, мовленнєвий жанр, імперативні мовленнєві жанри.

In the modern system of secondary education, there is a strategic transition from a knowledge-centric to a competency-based paradigm, which prioritizes the formation of students' ability to act effectively in real-life situations. The research focuses on the study of specific communicative units of the imperative type, which serve as a fundamental tool for the practical application of language and the integration of students into the sociocultural context. The relevance of the topic is driven by the need to modernize language education by strengthening its pragmatic orientation, where mastering forms of interaction becomes a guarantee of confident communication and the social adaptation of the individual. The work analyzes central imperative genres and focuses on the system of exercises in modern textbooks, which includes propaedeutic work, the analysis of ready-made texts, situational modeling, and creative activities aimed at producing one's own statements. The study demonstrates that learning these communicative genres is closely integrated with grammatical topics, particularly morphology and syntax, allowing students to learn language norms directly within the context of their practical use. Furthermore, working with these units promotes the development of emotional intelligence, critical thinking skills, and information-digital literacy, specifically through the creation of rules for safe behavior in virtual space and counteracting manipulation. Ultimately, it has been established that such an approach ensures the formation of holistic communicative competence, necessary for the successful self-realization of the individual in modern society, the ability to adapt to various communication formats, and to interact effectively with others. Perspectives for further research lie in the analysis of other types of speech structures presented in educational curricula.

Key words: Ukrainian language, Ukrainian language teaching methodology, competence-based approach, speech genre, imperative speech genres.

Актуальність дослідження. Сучасний етап розвитку середньої освіти в Україні, що базується на концепції НУШ, характеризується переходом

від знаннєцентричної до компетентнісної парадигми. Згідно з Державним стандартом базової середньої освіти, формування комунікативної

компетентності є пріоритетом. Це передбачає не лише засвоєння мовних норм, а й здатність учнів ефективно діяти в реальних життєвих ситуаціях, що безпосередньо пов'язано з опануванням різних мовленнєвих жанрів, адже, як зазначає Ф. Бацевич, «комунікативна компетенція мовця складається з певного набору мовленнєвих жанрів» [3]. На думку О. Трумко, «мовленнєвий жанр виступає тією категорією, яка об'єднує соціальну та мовну реальності» [22, с. 199]. Сьогодні можемо констатувати, що акцент у навчанні зміщується з ізольованих лінгвістичних одиниць на розвиток комунікативної компетенції. Такий підхід забезпечує інтеграцію мовних знань у соціокультурний контекст, що підвищує ефективність міжкультурної взаємодії та сприяє суспільній згуртованості.

Тому актуальність дослідження імперативних мовленнєвих жанрів зумовлена їхнім вирішальним значенням для формування комунікативної та практичної компетентності учнів базової середньої освіти. Ці жанри є центральними імперативними одиницями, що слугують фундаментальним інструментом для практичного застосування мови та дозволяють ефективно взаємодіяти в реальних комунікативних ситуаціях.

З погляду лінгводидактики імперативні мовленнєві жанри досліджували вибірково або в контексті ширших наукових студій, тому дидактичний аналіз усіх спонукальних жанрів, репрезентованих у модельних навчальних програмах та підручниках з української мови, є актуальним. Вивчення імперативних мовленнєвих жанрів активно інтегровано в сучасні модельні навчальні програми з української мови для 5–9 класів. Вони використовуються не лише для розвитку зв'язного мовлення, але й для вивчення граматичних тем (морфології та синтаксису, наприклад, дієслів у наказовому способі або неозначеній формі) та сприяння створення емоційного інтелекту. Важливим аспектом є також їхнє використання для формування навичок соціальної адаптації та цифрової грамотності (складання порад щодо безпеки в інтернеті, уникнення кібербулінгу та маніпуляцій тощо). Отож вивчення мовленнєвих жанрів у закладах загальної середньої освіти є вкрай важливим, адже «учасники освітнього процесу, які володіють різноманітними мовленнєвими жанрами проявляють більшу впевненість у спілкуванні..., розуміють комунікативні формати і здатні адаптуватися до різних мовленнєвих ситуацій» [21, с. 76].

Метою дослідження є аналіз мовленнєвих жанрів «прохання», «благання», «умовляння»,

«клянчення», «згода», «відмова», «порада», «інструкція», «рецепт», «застереження» та «пропозиція» як центральних імперативних одиниць, а також демонстрація їхнього функціонального значення для формування комунікативної та практичної компетентності учнів базової середньої освіти.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі **завдання**: 1) виокремити ключові ознаки та комунікативні цілі імперативних мовленнєвих жанрів; 2) проаналізувати представлення та реалізацію імперативних мовленнєвих жанрів у модельних навчальних програмах; 3) систематизувати підходи до опанування цих жанрів у підручниках, що охоплюють теоретичне ознайомлення, аналіз текстів, моделювання ситуацій та творче застосування знань; 4) описати особливості мовленнєвих жанрів «прохання», «благання», «умовляння» та «клянчення» і їхній взаємозв'язок із жанрами «згода» та «відмова»; 5) описати реалізацію жанрів «інструкція» та «рецепт», які тяжіють до офіційно-ділового стилю, через аналітичні та творчі вправи, що вимагають створення алгоритмів дій, пам'яток чи кулінарних описів; 6) розглянути функціональну реалізацію жанру «застереження» через складання правил, пам'яток та алгоритмів дій, спрямованих на запобігання небажаним наслідкам (наприклад, щодо безпеки у віртуальному спілкуванні); 7) визначити особливості жанру «пропозиція» як інструменту ініціації дії, що вивчається у контексті вміння висловлювати та обстоювати власні погляди та інтегрувати ідеї у процес комунікації; 8) продемонструвати, як вивчення цих жанрів інтегрується з граматичними темами (використання числівників у рецептах, вживання дієслів) та життєвими практичними завданнями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мовленнєві жанри були об'єктом наукових студій Ф. Бацевича, Л. Галаєвської, Н. Голуб, О. Горошкіної, О. Когутюк, О. Компаній, О. Малікової, Л. Мацько, Н. Скрипник, О. Трумко, С. Турлюк, С. Форманової та ін. Ф. Бацевич у фундаментальній праці «Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи» пропонує розглядати мовленнєві жанри крізь призму чотирьох основних підходів: як стилістичну категорію, специфічний тип висловлювання, текстову одиницю або ж як форму комунікативної взаємодії [3, с. 49–52]. С. Форманова, аналізуючи багатоглибкість мовленнєвих жанрів, визначає такі напрями дослідження: інтенціональний, функціонально-стилістичний, дискурсивний, психолінгвістичний, культурологічний, риторичний,

соціолінгвістичний, когнітивний, комунікативний, інвективний [23, 79]. До цього переліку, на нашу думку, варто додати ще один напрям – лінгводидактичний, який сьогодні презентують ґрунтовні розвідки Л. Галаєвської [4], Н. Голуб [7; 16], О. Горошкіної [8], О. Трумко [22] та ін.

Н. Голуб, наголошуючи на необхідності модернізації навчальних програм шляхом посилення їхнього прагматичного спрямування, пропонує основний фокус змістити на формування комунікативної майстерності, роботу з багатоформатною інформацією та розвиток мовної стійкості; пріоритетним визначено принцип функційності, введення в курс вивчення української мови мовленнєвих жанрів. Тому на допомогу вчителям-словесникам і створено практичний посібник «Мовленнєві жанри на уроках української мови в ліцеї (рівень стандарту)» [16]. О. Горошкіна та Т. Яценко слушно зауважують, що введення вивчення мовленнєвих жанрів у базову та профільну школи «є дієвим механізмом перетворення мовних знань і набутих умінь в ефективне володіння ними» [8, с. 4]. Такої ж думки дотримується і А. Попович [20].

Виклад основного матеріалу. Імперативні мовленнєві жанри спонукують адресата (слухача або читача) до виконання дій, необхідних мовцеві. Такі жанри можуть виражати бажання адресанта (прохання, умовляння, благання, клянчення) або ж давати загальні настанови (пропозиція, інструкція, рецепт, порада, застереження).

Прохання – мовленнєвий імперативний жанр, мета якого – спонукати адресата до виконання певної добровільної, непримусової дії, потрібної адресантові. «Жанр мовлення, в основі якого – намагання переконати кого-небудь, схилиючи до певної дії, вчинку» [15, с. 107]. Як слушно зауважує Н. Голуб, «у тональності прохання не повинно вчуватися наказу, зверхності, тиску, маніпулювання» [16, с. 112]. Зауважимо, що запорукою успішного прохання є такі чинники, як культура спілкування (дотримання етикетних норм), емоційний тон (доброзичливість до адресата) та чітка мотивація (конкретне та логічне пояснення причини прохання). У лінгвістичній та етикетній парадигмах прохання класифікують за способом реалізації (усна та письмова форми) та функційною спрямованістю (офіційна та неофіційна сфери спілкування). До основних структурних елементів прохання належать: 1) звертання; 2) текст прохання; 3) подяка. Прохання як жанр має різні мовленнєві засоби вираження: звертання до адресата у формі кличного відмінка, використання ввічливих слів (дієслова прохання, ети-

кетні формули *будь ласка, будьте ласкаві, будьте добрі, коли Ваша ласка, зробіть ласку, не відмовте, якщо вам не важко...*), питальні речення (*Чи не могли б ви..., Чи не могли б ви допомогти..., Чи не погодилися б Ви..., Чи не можу вас попросити...*), прохальну інтонацію.

Тому під час вивчення жанру прохання в закладах загальної середньої освіти варто звертати увагу учнів/учениць на мовні та позамовні чинники формулювання прохання.

Умовляння – «жанр мовлення, в основі якого – ввічливе звертання до кого-небудь з метою домогтися чогось, спонукати кого-небудь зробити, виконати щось» [15, с. 126]. Воно має на меті змінити намір адресата завдяки вдало підібраним логічним аргументам, вживанню експресивних засобів, апеляції до почуттів, цінностей, фактів. Умовляння матиме результат, коли є ймовірність, що адресат однаковою мірою може виконати чи не виконати прохання. Проте цей жанр, на відміну від прохання, вимагає розгорнутої аргументації та використання емоційно забарвленої лексики, метафор, риторичних запитань. Під час умовляння рекомендують використовувати такі формули: *будь ласка, дуже прошу, буду дуже вдячний/вдячна, ну зроби це для мене, я тобі теж таку послугу за потреби зроблю* та ін.

Ще одним імперативним мовленнєвим жанром, який виражає бажання мовця, є **благання** – найекспресивніша форма прохання, що має на меті спонукати адресата до виконання дії, яка є вкрай необхідною чи життєво важливою для мовця; «жанр мовлення, в основі якого – наполегливе, невідступне, ласкаве прохання» [15, с. 127]. Цей мовленнєвий жанр ще називають молінням, пристрасним проханням [19, с. 162]. До основних засобів вираження благання належать: звертання до адресата, дієслова благання з підсилювачами емоцій (*усердно прошу, благаю, молю, закликаю тощо*), дієслова спонукання до дії (*допоможи (-ить), рятуй(те), не кидай(те), зглянься(теся)*), благальна інтонація.

Якщо прохання, умовляння та благання виражають бажання мовця здебільшого в позитивному ключі, то клянчення має негативний відтінок. Отож **клянчення** – мовленнєвий імперативний жанр, що виражає настирливе й жалібне прохання, домагання, випрошування чого-небудь та має на меті змусити співрозмовника погодитися виконати прохання, щоб припинити настирливість. Клянчення будується на багаторазовому простому повторенні прохання чи пропозиції. До засобів вираження клянчення належать: дієслова у формі наказового способу, повтори, вигуки,

маніпулятивна лексика. У підручнику для 5 класу Н. Голуб та О. Горошкіної перед вивченням цього жанру навіть запропоновано бесіду про поняття гідності людини [5, с. 198].

Мовленнєві жанри прохання, умовляння, благання та клянчення, відповідно до модельної навчальної програми Н. Голуб та О. Горошкіної, вивчають у 5 класі в межах метапредметного блоку (мовленнєва змістова лінія) під час опрацювання теми «Жанри мовлення». Програма передбачає текстову (оформлення тексту прохання, умовляння, благання, клянчення) та мовленнєву (усні звернення з проханням, умовлянням, благанням, клянченням) діяльність. Автори програми акцентують увагу на комунікативних особливостях зазначених жанрів, а також пропонують зосередитися на розмежуванні прохання, умовляння, благання і клянчення. Отже, результатом є формування комунікативної компетенції у форматі писемного та усного продукування текстів імперативних мовленнєвих жанрів, що виражають волю мовця.

У модельній навчальній програмі О. Заболотного, В. Заболотного та ін. вивчення мовленнєвого жанру прохання інтегровано в практичну мовленнєву діяльність, тому запропоновано в 5 класі скласти і розіграти діалог з використанням синонімічних формул прохання, враховуючи вік і статус співрозмовника.

У підручниках представлено різноманітну систему завдань, спрямованих на опрацювання імперативних мовленнєвих жанрів, що репрезентують волевиявлення та бажання мовця. Такі вправи можна поділити на три групи:

I. Пропедевтичні, які налаштовують учнів на сприйняття відповідних мовленнєвих жанрів. Наприклад, у підручнику Н. Голуб та О. Горошкіної перед вправою на розпізнавання мовленнєвих жанрів запропоновано бесіду про гідність («Який зміст викладаєте у слово «гідність»? Які дії, вчинки, звички свідчать про гідну поведінку людини» [5, с. 198]). А відтак запропоновано розглянути особливості мовленнєвих жанрів прохання, благання, умовляння і клянчення та відповісти на питання: до якої дії не вдається людина, що має гідність.

II. Аналітичні, що передбачають: проведення бесіди та надання відповідей на запитання (зокрема відтворення власного комунікативного досвіду використання прохань, благань, умовлянь, клянчень і визначення основних засобів переконливості); установлення відповідності між мовленнєвим жанром і його дефініцією; співвіднесення мовленнєвого жанру з відповід-

ним жанровим текстом; аналіз комунікативних ситуацій із коментарем (наприклад, завдання прочитати фрази та висловити свої думки: у чому різниця між проханням, умовлянням, благанням і клянченням); виконання завдань на розпізнавання текстів відповідних мовленнєвих жанрів.

III. Практично-творчі, які полягають у складанні та розігруванні діалогів, що містять прохання, умовляння, благання, клянчення (наприклад, онук/онучка звертається з проханням до бабусі/дідуся; міський голова звертається з проханням до містян [5, с. 199]; друг/подруга вмовляє піти в кіно [19, с. 162]; створенні коміксів для молодших братів чи сестер з метою демонстрації нормативних способів вираження прохання [5, с. 200]; написанні текстів прохання, адресованих конкретному реципієнтові (святому Миколаю, спонсорам школи або спортивної секції тощо); моделювання ситуацій, у межах яких учні формулюють прохання, благання, умовляння та інші імперативні висловлення (наприклад, завдання висловити прохання про допомогу кількома способами [12, с. 204] або завдання змоделювати за реченнями ситуації, у яких персонажі когось про щось благають [19, с. 163]) та ін. Практично-творчі завдання, зокрема складання діалогів, спрямовані на формування комунікативної компетентності школярів. Учні/ученицям пропонують створити діалог між двома суб'єктами, змодельовавши конкретну соціальну ситуацію (наприклад, запрошення до кінотеатру), де ключовим елементом є реалізація стратегії умовляння або благання. Результатом має бути письмовий текст діалогу, що демонструє адекватне використання мовних засобів для досягнення цілей умовляння чи благання.

IV. Пошукові, які передбачають пошук текстів, що містять прохання, умовляння, благання та клянчення (наприклад, учням/ученицям пропонують пригадати якомога більше казкових/літературних персонажів, що зверталися до когось із проханням [5, с. 200]).

Мовленнєві жанри прохання, благання, умовляння та клянчення використовують під час вивчення синтаксичних тем (наприклад, «Типи речень за метою висловлювання», «Звертання»), а також лексики й фразеології, оскільки ввічливі слова, словосполучення та фразеологічні одиниці виступають основними репрезентантами зазначених мовленнєвих жанрів.

Імперативні мовленнєві жанри, що виражають бажання мовця, презентують реалізацію компетентнісного підходу до навчання української мови в закладах загальної середньої освіти, зокрема

таких ключових компетентностей, як вільне володіння державною мовою, навчання впродовж життя, підприємливість, соціальна та громадянська, екологічна та інформаційно-цифрова компетентності. Вибір доречних і переконливих мовленнєвих засобів для отримання згоди на прохання, умовляння чи клянчення свідчить про навички учнів/учениць аналізувати різні ситуації, бути підприємливими, залучати до потрібних словесних формул та аргументації відповідну прохальну інтонацію та невербальні засоби, що теж є важливими для успішної реалізації прохання (клопотання, благання, клянчення тощо). Оскільки учням пропонують складати діалоги, комікси із презентацією прохання допомогти виконати якийсь проєкт, реалізувати мрію тощо, то, безумовно, йдеться про реалізацію інформаційно-комунікаційної компетентності.

Мовленнєві жанри, які виражають бажання адресанта, передбачають згоду або відмову.

Згода – жанр мовлення, що містить позитивну, ствердну відповідь; реагування на пропозицію (пропону), запрошення [15, с. 49]; дозвіл на що-небудь, погодження з думкою співрозмовника. Згода складається зі звертання до співрозмовника та підтвердження згоди. Цей мовленнєвий жанр реалізується за допомогою коротких і розгорнутих мовленнєвих формул. До стислих формул вираження згоди належать такі одиниці, як: Добре! Авжеж! Згода! Гаразд! Так! Погоджуюся! Домовилися! Звичайно! Безперечно! Звісно! Довгі формули презентують: *Добре, обов'язково допоможу! Гаразд, погоджуюся допомогти! Звісно, допоможу тобі (вам)! Авжеж допоможу! Безперечно так!*

Відмова – жанр мовлення, в основі якого негативна відповідь на прохання, пропозицію (пропону), запрошення, спричинена неможливістю чи небажанням мовця [15, с. 24]. Структурно відмова складається зі звертання, висловлення незгоди та обґрунтування. Відмову варто формулювати ввічливо та обґрунтовано, щоб не образити того, хто звертається з проханням чи пропозицією. Для цього є низка етикетних формул: *Дякую, ні! На жаль, ні. Звичайно, ні! Ні, не треба (не потрібно, не варто)! Перепрошую, але не можу! Мені дуже шкода, але! Я не можу! Це неможливо! На жаль, мушу відмовитися! Про це не може бути й мови! Шкодую, що не можу допомогти! Мене це не влаштовує!* [19, с. 204]. Такі формули передбачають лише відмову від прохання чи пропозиції. Тому, щоб зберегти добрі стосунки, завжди варто обґрунтовувати відмову. Т. Ткачук та А. Онатій пропонують використовувати три групи фраз, які

допомагають відмовити, не образивши співрозмовника: «Скажи «ні» іншими словами» (*У мене вже є плани, спробуймо іншим разом? Я б із задоволенням, але зараз не можу! Можливо, наступного разу*); «Виграй час» (*Мені треба перевірити свій розклад (графік), тому напишу пізніше! Мені треба поговорити з друзями (батьками, однокурсниками), щоб переконатися, чи немає в нас планів на цей день. Мені треба подумати. Я дам знати пізніше*); «Зроби зустрічну пропозицію» (*Я не можу цього зробити, але знаю, хто може допомогти... Зараз у мене немає часу, але ти можеш звернутися до...*) [17, с. 107]. Таким чином, обґрунтована відмова, сформульована з використанням цих стратегій, допомагає зберегти позитивні взаємини.

Н. Голуб та О. Горошкіна пропонують учням/ученицям розгорнуті формули відмови, оскільки сам жанр відмови передбачає обґрунтування: *1. Пробач, але якщо я погоджуся, то це означить, що я порушу свої життєві принципи. 2. Я не можу тобі допомогти з цим, тому що... 3. Приємно, що ти звернувся/звернулася з цим проханням до мене, але, на жаль, сьогодні це неможливо. 4. Ні, я не братиму в цьому часті, і не проси! 5. Ні, я не можу, бо не вважаю це правильним! 6. Перепрошую, але я маю тобі відмовити, оскільки... 7. Я залюбки допоміг би /допомогла тобі, але сьогодні маю інші плани. 8. Приємно, що ти про мене пам'ятаєш, але в мене є вагомі причини тобі відмовити* [5, с. 204].

Під час вивчення імперативних мовленнєвих жанрів, що виражають бажання мовця, у закладах загальної середньої освіти треба зосередити увагу на їхніх спільних та відмінних рисах. Для цього можна запропонувати укласти таблицю спільних та відмінних рис із зазначенням жанру, його мети, засобів вираження тощо. На уроках вивчення таких мовленнєвих жанрів учителів-словесників варто було б укласти ментальні карти або поради-пам'ятки щодо створення тексту відповідного мовленнєвого жанру. Це допоможе учням продукувати власні тексти. Важливо також запропонувати школярам різні мовленнєві ситуації для складання, наприклад, прохання (шкільне життя, побутові ситуації). Для цього можна об'єднати учнів у команди й дати завдання для кожної із них. Наприклад: 1. Створіть текст прохання до батьків відвідати парк атракціонів. 2. Створіть текст прохання до друзів чи членів сім'ї допомогти з реалізацією шкільного проєкту. 3. Складіть текст прохання допомогти в організації благодійного ярмарку (соціальна компетентність і підприємливість). 4. Створіть текст про-

хання до однокласників доєднатися до раптівки «Спорт – запорука здоров'я» (соціальна компетентність), 5. Створіть текст прохання до друзів і знайомих взяти участь у прибиранні довкілля та висадженні квітів і дерев на шкільному подвір'ї (екологічна та соціальна компетентності).

До імперативних мовленнєвих жанрів, що дають загальні настанови, належать: порада, застереження, пропозиція, інструкція, рецепт.

Порада – жанр мовлення, що містить пропозицію, вказівку, як діяти в певній ситуації, є допомогою словом у скруті, повчанням. Комунікативна мета поради – допомогти, підтримати, убезпечити, підказати, посприяти, спонукати людину до рішень, важливих кроків, дій, способів розв'язання проблеми. Порадник має демонструвати позитивне ставлення, емпатію. Зазвичай за порадою звертаються до людини, яку поважають і якій довіряють.

Порада є однією із центральних одиниць у системі імперативних мовленнєвих жанрів і належить до соціально орієнтованих, оскільки її функція сфокусована на сприянні адресату та покращенні його становища. Основна ознака – вплив на адресата з метою спонукання його до певної дії, рішення або зміни стратегії поведінки, яку мовець (адресант) вважає оптимальною чи вигідною в конкретній ситуації.

Згідно з модельною навчальною програмою (автори Н. Голуб та О. Горошкіна), вивчення мовленнєвого жанру «порада» заплановано у 6-му класі в межах метапредметного блоку (мовленнєва змістова лінія) під час опрацювання теми «Жанри мовлення». Програма пропонує вивчати цей жанр через поєднання аналітичної та творчої діяльності: учні можуть визначати в текстах літературних творів конкретні ситуації, у яких персонажам необхідна порада; школярі мають практикуватися в написанні тексту поради, а також здійснювати аналіз; часто вивчення жанру інтегровано з темою «Спілкування» та цифровою грамотністю (передбачено завдання з написання порад щодо уникнення ризиків під час онлайн-спілкування).

У модельній навчальній програмі (автори О. Заболотний, В. Заболотний) вивчення поради як мовленнєвого жанру подано не як окрему теоретичну тему, а інтегровано у практичну мовленнєву діяльність під час вивчення синтаксису та розвитку зв'язного мовлення у 5-му класі. Основні аспекти опрацювання цього жанру включають: складання у формі спонукальних речень порад, яких мають дотримуватися п'ятикласники, розміщення їх у соціальних мережах, що підкреслює практичну спрямованість жанру та його

функціонування в цифровому середовищі. Жанр поради також використовують для розвитку навичок побудови текстів із прямою мовою та діалогів (складання розповіді на тему «Мудрі батькові поради» з використанням речень, що містять пряму мову).

У підручниках з української мови мовленнєвий жанр поради як практичний елемент уроків розвитку мовлення подано через призму формування компетентностей, комунікативних навичок та соціальної адаптації. Автори пропонують учням не просто вивчити теорію, а застосовувати цей жанр для вирішення конкретних ситуацій. Можна виокремити систему вправ у підручниках з української мови для закладів загальної середньої освіти для опанування мовленнєвого жанру «порада», яка охоплює теоретичне ознайомлення, аналіз текстів, моделювання ситуацій та творче застосування знань. Автори пропонують аналітичні та пошукові вправи (ці вправи спрямовані на розуміння суті поради, її структури та комунікативної мети); тлумачення поняття (учням пропонують пояснити розуміння слова «порада», зіставити його зі словниковою статтею, а також опрацювати теоретичний матеріал у схемах (визначення, структура, мета, реакція на раду); пошук поради в тексті (читання тексту з метою знайти речення, що містять раду, та висловлення свого ставлення до неї (наприклад, аналіз тексту про здоров'я або про звички успішних людей); аналіз ситуацій (розгляд конкретних життєвих ситуацій та визначення, чи є потреба в пораді та до кого варто звернутися); творчі вправи (завдання передбачають створення власних висловлювань у жанрі поради); формулювання порад для конкретної мети (складання списку порад (4–5 пунктів) щодо підготовки до конкурсу; написання порад, як уникнути списування в класі; складання пам'ятки або інструкції (наприклад, «Як запобігти кібербулінгу» або правила безпечної поведінки в інтернеті), що є формою письмової поради; створення пам'яток про безпеку в інтернеті; ситуативні вправи, де треба порадити знайомим, як безпечно користуватися соціальними мережами під час першої реєстрації; аналіз правил електронного листування та спілкування в чатах); вправи, які сфокусовані на етиці надання, реагування та сприйняття порад.

Жанр поради активно використовують як матеріал для вивчення граматичних тем, зокрема морфології та синтаксису. Наприклад, на основі правил безпеки життєдіяльності учні засвоюють правопис заперечних займенників. В інших вправах діалоги з проханням про раду слугують

ілюстративним матеріалом для вивчення вживання прикметників. Навчальні матеріали також містять завдання на редагування текстів, що складаються з порад щодо планування дня та підвищення особистої ефективності. Школярі формулюють власні поради для збереження довкілля та підготовки до мандрівок велосипедом, поєднуючи це з вивченням членів речення. Автори пропонують творчі ситуативні завдання, як-от: написання допису для соціальних мереж із порадами щодо боротьби із суржилом, письмові рекомендації для дотримання мовного закону у сфері обслуговування, використовуючи опорні слова.

Інструкція – це мовленнєвий жанр, який визначають як імперативний (спонукальний), що має на меті змусити адресата послідовно виконати певні дії або дотримуватися правил для досягнення конкретного результату. У сучасному мовознавстві цей жанр демонструє функціональну гібридність: він поєднує ознаки інформаційних жанрів (пояснення відомостей) та імперативних (спонукування до дії).

Згідно з модельними навчальними програмами, аналіз та створення інструкцій передбачено протягом базової середньої освіти у 5–9 класах. Зокрема, у 5 класі жанр опановують переважно практично через поняття «алгоритм дій» та «спонукальні речення», у 6 класі інструкції розглядають у контексті вивчення типу мовлення «розповідь» (оскільки йдеться про послідовність дій у часі), а також під час складання пам'яток і порад, у 7 класі мовленнєвий жанр «інструкція» часто вивчають як окрему тему з розвитку мовлення або у зв'язку з вивченням дієслівних форм (наказовий спосіб, інфінітив).

Модельні навчальні програми з української мови для 5–9 класів передбачають аналіз та створення різних інструкцій. Наприклад, у Модельній навчальній програмі «Українська мова. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти» (автори Заболотний О. В., Заболотний В. В.) запропоновано створити інструкції з використанням дієслів у неозначеній формі (наприклад: «Безпечна поведінка на водоймах»; «Як безпечно користуватися інтернетом»). Для 5–6 класів передбачено укладання пам'ятки щодо дотримання найпоширеніших чергувань приголосних звуків. Отже, реалізація мовленнєвого жанру «інструкція» (або «пам'ятка») тісно пов'язана із вивченням граматичних норм, зокрема синтаксису та морфології (дієслова, інфінітиви), що дозволяє учням формувати чіткі, послідовні та імперативні вказівки.

Як відомо, основною метою мовленнєвого жанру «інструкція» є пояснення правил, навчання

користуватися приладами, виготовлення виробів або готування страв. Інструкція тяжіє до офіційно-ділового стилю, оскільки містить керівні вказівки, але в навчальному процесі часто межує з публіцистичним стилем (оскільки переважає форма поради). У структурному плані цей мовленнєвий жанр має чітку будову, адже складається з пунктів і підпунктів, розташованих у логічній або хронологічній послідовності (алгоритм кроків), зазвичай містить заголовок, що вказує на мету, та покроковий опис. У мовному плані жанр «інструкція» вирізняється використанням коротких простих речень, вживанням дієслів у наказовому способі (наприклад: *візьми, зроби*) або в неозначеній формі (наприклад: *перемішати, зайти*), використанням слів, що позначають час і порядок дій (*спочатку, потім, далі, насамкінець*), відсутністю емоційного забарвлення, уникненням полісемії, вживанням термінів.

У підручниках з української мови опрацювання жанру «інструкція» репрезентовано передусім аналітичними вправами (читання та аналіз готових інструкцій (наприклад, правил гри чи поведінки) для визначення їхньої структури та мовних засобів; пошук та виправлення помилок у текстах інструкцій (редагування неправильно вжитих форм дієслів, порушеної логіки). Часто вжито вправи, які вимагають від учнів створення інструкцій з безпеки (алгоритмів дій), зокрема, складання правил поведінки в небезпечних ситуаціях (пожежа, гроза, ожеледиця, поведінка на водоймах), розроблення пам'яток із цифрової безпеки (правила користування інтернетом, захист від кібербулінгу, створення паролів), укладання побутових та прикладних інструкцій, а саме складання інструкцій щодо користування побутовими предметами чи інструментами (накачування колеса, пришивання гудзика, користування ліфтом чи праскою), створення алгоритмів виготовлення конкретних виробів (годівничок, гербаріїв). Учні закладів загальної середньої освіти можуть складати навчальні та організаційні інструкції, тобто поради щодо ефективного навчання (як читати, як слухати, як планувати час, як виконувати домашні завдання), розробляти правила поведінки в колективі або «кодекси» класу. Звичайно, найбільш цінними є вправи, які вирізняються креативністю, – творча трансформація готових текстів (перетворення розповідного тексту або діалогу на покрокову інструкцію чи схему, доповнення речень, щоб вони перетворилися на завершені поради чи правила).

Головне призначення мовленнєвого жанру «рецепт», який пов'язаний з жанром інструк-

ції, – забезпечити користувача покроковою інструкцією для досягнення конкретного матеріального результату. Відповідно, текст рецепту має вміщувати детальний перелік інгредієнтів та чітку послідовність кроків (інструкцію), а також характеризується мовними особливостями. Передусім це синтаксичні ознаки, серед яких переважання опису дій, тому рецепти часто містять односкладні речення, де суб'єкт дії не названо, а головний член, співвідносний з присудком, подано у формі наказового способу або інфінітива. Для передавання послідовності дій учні навчаються використовувати спеціальні слова, як-от: *спочатку, потім, згодом, насамкінець*. Характерним для мовленнєвого жанру «рецепт» є професіоналізми (слова, властиві фаху кухаря або пекаря, лікаря) і термінна лексика.

У підручниках з української мови мовленнєвий жанр «рецепт» реалізується через низку практичних завдань, спрямованих на роботу зі структурою та мовними особливостями, кулінарні рецепти часто подані як автентичні тексти. Зокрема, у 5 класі учням/ученицям запропоновано читання та аналіз готових кулінарних рецептів. Метою таких вправ є не просто ознайомлення з текстом, а його глибокий лінгвістичний розбір. Наприклад, на матеріалі рецепту, учням/ученицям ставлять завдання визначити, які з речень є односкладними, та поміркувати про причини їхньої великої кількості в цьому типі тексту. У процесі роботи з текстом про кондитерські вироби, учні/учениці мають виписати професіоналізми та пояснити лексичне значення слів, засвоюючи спеціалізовану кулінарну термінологію. Рецепт також слугує моделлю для формування процедурної послідовності дій, адже текст розбито на чіткі кроки. Учні/учениці працюють і з непрямыми прикладами, наприклад, складаючи рекламний текст для кулінарних видань, або вивчаючи слова, пов'язані з їжею (як-от *деруни* чи *зефір*), у контексті лексичного значення чи культури слова.

У підручниках для 6 класу жанр «рецепт» використовується переважно для опрацювання граматичного матеріалу на прикладі автентичних текстів, таких як «бабусин рецепт смачнющих вергунів» або рецепт млинців. Кулінарні рецепти також є практичним матеріалом для роботи з числівниками: учням/ученицям потрібно записати числівники словами, вказати їхні морфологічні ознаки, а інколи навіть вираховувати вартість готової страви. Значна частина завдань фокусується на розвитку мовлення, орфоєпії та послідовності у викладі інформації. Наприклад, вправа пропонує учням/ученицям прочитати вголос рецепт,

який детально розбито на пронумеровані кроки, з вимогою дотримуватися правил наголошування. На основі цього зразка учні/учениці виконують творчі завдання, де необхідно записати власний рецепт улюбленої страви письмово або навіть записати відеорецепт, обов'язково використовуючи слова зі складним наголосом (наприклад, записати власний рецепт улюбленої страви, використовуючи слова *решето, піала, фартух, оцет*) чи притаманні жанру односкладні речення. Такі вправи, на нашу думку, вирізняються вагомістю, оскільки репрезентують творчу діяльність.

Інші вправи вимагають опису процесу приготування обраної страви (наприклад, *смuzи, омлету, сирників*); у них зацентровано увагу на використанні складних речень для деталізації. Також поширені завдання на складання меню, яке імітує ключові компоненти рецепту, з переліком інгредієнтів та часом приготування (як-от для борщу), та завдання на складання розповіді про приготування із застосуванням дієприслівникових зворотів (наприклад, *підсмаживши на олії*). Для закріплення орфографічних навичок учням пропонують написати рецепт із використанням спеціальних опорних слів (наприклад, *пр..готувати, пр..смачувати*), що містять орфограми.

Мовленнєвий жанр «застереження» має основною функційною метою попередження адресата про потенційну небезпеку, ризик або небажані наслідки певної дії чи ситуації, спонукаючи його до обережності або повної відмови від цієї дії. Застереження завжди передбачає наявність двох ключових елементів: вказівки на ризик і вказівки на рекомендовану дію (зазвичай, відмову від чогось або особливу обережність).

Мовленнєвий жанр «застереження» не виділяється як окрема теоретична одиниця з чітким визначенням структури. Натомість, він функційно реалізується через інші категорії та вправи, які містять прямі або опосередковані попередження, поради, правила та вказівки, спрямовані на запобігання небажаним діям чи ситуаціям. Застереження є частиною навчального матеріалу, інтегрованого в розділи про безпеку та етику спілкування (особливо у віртуальному світі), культуру слова (уникнення мовленнєвих та лексичних помилок), критичне мислення та протистояння маніпуляціям, здоровий спосіб життя. Реалізація жанру відбувається через імперативні (спонукальні) конструкції та прямі вказівки (наприклад, «*Не надсилай...*», «*Не давай...*»).

Зокрема, у підручниках з української мови подано вправи, які реалізують функцію застереження. Це складання правил, пам'яток або алго-

ритмів дій, формування комплексів застережень, які мають бути подані стисло та чітко (алгоритмів дій під час пожежі, грози або сигналу «Повітряна тривога»; формулювання порад-застережень, як не заблукати в інформаційному просторі). Поширені вправи щодо аналізу та опрацювання готових правил безпеки, учні працюють з текстами, що містять чіткі заборони, такі як правила безпечного віртуального спілкування (наприклад, «Нікому не надавай особисту інформацію» або «Не переходь на неперевірені сайти»), також аналізують правила дотримання гігієни під час читання («Не можна читати лежачи, під час споживання їжі, на ходу...»).

Мовленнєвий жанр «пропозиція» – це один із центральних спонукальних жанрів, який функціонує як інструмент ініціації дії, зміни ситуації. Пропозиція – жанр мовлення, в основі якого ідея, думка та ін., що пропонують чийсь-небудь увазі, виносять на обговорення, розгляд. Основні ознаки жанру залежать від сфери його використання (ділова, наукова, побутова), на лексичному рівні містять дієслова, що позначають ініціативу, початок дії, спільну діяльність (*пропонуємо, варто розглянути, можемо розпочати, співпрацювати*), на морфологічному рівні використовують дієслова у формі першої особи множини (*ми пропонуємо, ми вважаємо*) для підкреслення колективної відповідальності або інфінітиви (*пропонувати співпрацювати, розглянути можливість*) для надання тексту офіційного тону, часто також використовують модальні слова (*можливо, доцільно, необхідно*).

У модельній навчальній програмі Н. Голуб та О. Горошкіної жанр «пропозиція» включено до метапредметного блоку мовленнєвої змістової лінії для 5-го класу. Його розгляд у межах теми «Жанри мовлення» поєднує теоретичний аналіз із практичним відпрацюванням навичок, що дозволяє вивчати пропозицію у взаємодії з іншими формами інтерактивного спілкування. Учні мають вміти висловлювати та обстоювати власні погляди, ідеї, переконання, а це вміння тісно пов'язане з процесом висування та обґрунтування пропозицій. Вивчення «пропозиції» фокусується на здатності учня не лише сформулювати ідею, а й інтегрувати її в процес комунікації, включаючи вміння взаємодіяти (наприклад, вміння відмовити).

Мовленнєвий жанр «пропозиція» у підручнику з української мови для 5 класу авторів Н. Голуб та О. Горошкіної подано в межах розділу «Жанри мовлення» (у параграфі «Прохання, умовляння, благання, пропозиція»). Автори визначають жанр

«пропозиції» як намагання переконати кого-небудь, схилиючи до певної дії, вчинку. Оскільки пропозиція є комунікативним наміром, вона інтегрована в різні практичні вправи, що вимагають ідентифікувати або створити відповідний текст. Зокрема, учням/ученицям пропонують розрізнити, де мовець має намір висловити прохання, умовляння, благання чи саме пропозицію (серед речень, що ілюструють цей жанр, є таке: «*Ти маєш хист і бажання малювати, Софійко, а спробуй-но створити власний мультфільм!*»); мають скласти діалог на основі певної ситуації, де одним із учасників є тренер, який звертається з пропозицією до дітей; можуть обирати ситуацію, у якій їм необхідно скласти діалог, де буде прохання або пропозиція і відповідна реакція на неї (згода чи відмова); також потрібно проаналізувати ситуацію, де волонтери запропонували підготувати привітання для військовослужбовців.

У підручниках інших авторів з української мови для 5 класу вивчення мовленнєвого жанру «пропозиція» практично зорієнтоване. Репрезентовано різні типи вправ: учням/ученицям пропонується створити діалоги на основі життєвих ситуацій, які вимагають формування пропозицій, згоди або відмови, демонструючи практичне застосування вивчених прави (пропозиція щодо розв'язання конфлікту: «*Пропоную обговорити проблему, коли ми обоє заспокоїмося*»; вирішення проблемної ситуації – батьки пропонують поїхати на екскурсію в музей, але час збігається з тренуванням, тому потрібно запропонувати рішення (формулювання зустрічної пропозиції).

Аналіз мовленнєвих жанрів, які дають загальні настанови, демонструє, що вони є центральними імперативними одиницями, які мають вирішальне значення для формування комунікативної та практичної компетентності учнів/учениць базової середньої освіти. Усі проаналізовані жанри зосереджені на впливі на адресата, проте їхні комунікативні цілі різняться: порада (соціально орієнтований жанр, мета якого – допомогти, підтримати або спонукати адресата до оптимального рішення); інструкція та рецепт (функціонально гібридні жанри, основна мета яких – змусити адресата послідовно виконати певні дії для досягнення конкретного результату); застереження (має на меті попередити про потенційну небезпеку чи небажані наслідки, спонукаючи до обережності або відмови від дії); пропозиція (інструмент ініціації дії, що передбачає висування ідеї на обговорення або схвалення до виконання певної дії).

Висновки. Проаналізовані жанри слугують фундаментальним інструментом для практич-

ного застосування мови, адже дозволяють ефективно взаємодіяти в реальних комунікативних ситуаціях. Усі імперативні мовленнєві жанри можуть або виражати бажання мовця (прохання, благання, умовляння, клянчення), або ж давати загальні настанови (порада, пропозиція, інструкція, рецепт, застереження). Такі мовленнєві жанри реалізують компетентнісний підхід до навчання

української мови в закладах освіти і сприяють розвитку ключових компетентностей через добре продуману систему вправ у підручниках.

Перспективу дослідження вбачаємо в аналізі та описі інформаційних, фатичних та етикетних мовленнєвих жанрів, презентованих в модельних навчальних програмах з української мови для 5–9 класів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Авраменко С. Українська мова : підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : «Грамота», 2022.
2. Авраменко С. Українська мова : підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : «Грамота», 2023.
3. Бацевич Ф.С. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи Львів: ПАІС. 2005. 264 с.
4. Галаєвська Л.В. Проблема вивчення мовленнєвих жанрів на уроках української мови в старшій школі. *Наукові записки. Серія «Психопедагогічні науки»*. 2018. № 4. С. 14–19. DOI: <https://doi.org/10.31654/2663-4902-2018-PP-4-14-19>
5. Голуб Н., Горошкіна О. Українська мова : підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2022.
6. Голуб Н., Горошкіна О. Українська мова : підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2023.
7. Голуб Н. Б. Мовленнєві жанри на уроках української мови у 8–9 класах. *Українська мова і література в школі*. 2015. № 1. С. 13–19.
8. Горошкіна О. М., Яценко Т. О. Про результати дослідження в Інституті педагогіки НАПН України проблем компетентнісно орієнтованої мовно-літературної освіти в ліцеї. *Вісник НАПН України*. 2021. No 3(1). С. 1–7. DOI: <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2021-3-1-2-6>
9. Заболотний О., Заболотний В. Українська мова : підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Генеза, 2022.
10. Заболотний О., Заболотний В. Українська мова : підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Генеза, 2023.
11. Компаній О. Мовленнєвий жанр: лінгвостилістичний аспект. *Збірник наукових праць*. Вип. 2. 2016. С. 157–164. DOI: <https://doi.org/10.31499/2307-4906.2.2016.196096>
12. Літвінова І. Українська мова : підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Харків : Вид-во «Ранок», 2022.
13. Літвінова І. Українська мова : підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти. Харків : Вид-во «Ранок», 2023.
14. Малікова О. В. Сучасні методи дослідження мовленнєвих жанрів. *Мовні і концептуальні картини світу*. Вип. 29. 2010. С. 71–76.
15. Методика навчання української мови. Термінологічний словник / Кол. авторів за ред. Олени Горошкіної. Словник-довідник. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2024. С. 107. URL: <https://undip.org.ua/library/metodyka-navchannia-ukrainskoi-movy-terminologichnyy-slovyk-slovyk-dovidnyk/>
16. Мовленнєві жанри на уроках української мови в ліцеї (рівень стандарту): практичний посібник./ Голуб Н.Б., Новосьолова В.І., Галаєвська Л.В. Київ: КОНВІ ПРІНТ, 2020.
17. Онатій А., Ткачук Т. Українська мова : підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2022.
18. Онатій А., Ткачук Т. Українська мова : підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2023.
19. Панчук Г., Близнюк В., Приведа О. Українська мова : підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Підручники і посібники, 2022.
20. Попович А. Особливості модельних навчальних програм з української мови для 5–6 класів. *Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць*. 2021. Вип. 27. Київ: Педагогічна думка. С. 195–205. <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2021-27-195-204>
21. Скрипник Н., Когуток О., Турлюк С. Мовленнєвий жанр як особлива складова комунікативної компетенції. *Молодий вчений*, 2024. 1.1 (125.1), С. 73–77. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2024-1.1-125.1-18>.
22. Трумко О. Інформативні мовленнєві жанри на заняттях з української мови як іноземної. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Серія «Філологія»*. 2018. Т. 2. Вип. 69. С. 197–199. DOI: 10.25264/2519-2558-2018-1(69)/2-197-199

23. Форманова С. Коментар у соціальних мережах як мовленнєвий жанр. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. 2019. Вип. 70. С. 78–90. doi: <http://dx.doi.org/10.30970/vpl.2019.70.9758>

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025